

УДК 94 (477.74) – 055.2

Петришина Л.В., Одеський державний економічний університет

Петришина Людмила Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського державного економічного університету. Закінчила історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. Коло наукових інтересів – “Жінка в історії України XIX – XX ст.”

Жінка в історії діяльності Одеської “Просвіти” (1905-1909 рр.)

У статті досліджується діяльність одеської “Просвіти” на початку XX століття, показана роль жінок у цій організації в справі національно-культурного відродження України. Їх робота на ниві українського просвітництва стала яскравим свідченням служіння інтересам народу.

In article activity of Odessa “Prosvita” in the beginning of XX century is investigated, the role of women in this organization in business of national – cultural revival of Ukraine is shown. Their work on a field of the Ukrainian enlightenment became the bright certificate of service to interests of people.

Доцільність дослідження участі жінок в українському національному русі обумовлена сучасними проблемами демократизації, гуманізації суспільних відносин, національно-культурного відродження України. Діяльність жінок на ниві українського просвітництва початку XX століття є яскравим свідченням самовідданого служіння інтересам народу. Окремі питання участі жінок у просвітницькому русі частково розглядаються в контексті проблеми ролі жінки в історії України вказаного періоду, якій присвячені праці М.Богачевської-Хомяк, Н.Полонської-Василенко, С.Русової, Л.Смоляр [1]. Проте діяльності жінок у “Просвітах” початку XX ст., що визначає одну з гендерних особливостей українського національного руху, досі належної уваги не приділялося.

Метою нашої статті є показ участі жінок у діяльності Одеської “Просвіти” 1905-1909 років, яка фактично започаткувала легальний український просвітницький рух у Російській імперії. Це була вдала спроба національного відродження в умовах тотальної шовіністичної політики царського уряду.

Товариство “Просвіта” було засноване в Одесі в ході революційних подій 1905 року передовими діячами українського руху М.Ф.Кома-ровим, М.Д.Клименком, І.М.Луценком, І.Л.Липою, Д.Д.Сигаревичем,

С.П.Шелухінім та іншими при активній підтримці жіноцтва.

У першому параграфі Статуту українського товариства, затвердженому градоначальником генерал-майором Григор’євим 25 листопада 1905 р., було вказано, що “Просвіта” “має на меті допомогу культурно-просвітньому розвитку українського народу в Одесі”. Для цього планувалось: “а) видавати книжки, брошури, часописи; б) відкривати свої бібліотеки, читальні, книгарні; в) організовувати публічні лекції, відчити, загально-просвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, вистави та ін.; г) засновувати школи, приюти, ясла і інші просвітні і добродійні заклади” [2].

У часописі “Рідний край”, який видавала Олена Пчілка, у 1907 р. повідомлялось про заходи Одеської “Просвіти” щодо відкриття української двокласної школи [3]. Планувалось також відкрити українську гімназію і приватне підготовче училище III розряду для дітей. Був детально розроблений навчальний план, який свідчить про те, що просвітяни приділяли значну увагу національному вихованню дітей та залученню їх до загальнолюдських цінностей. В документі вказувалось, що викладання предметів у навчальних закладах, організованих “Просвітою”, буде вестись українською мовою, хоч “на фундаментальне знання російської мови буде також звертатись особлива увага” [4].

На жаль, через постійні утиски владних структур не всі задуми вдалося здійснити. Але для національного відродження в Одесі було зроблено чимало. Своїми успіхами товариство завдячувало в значній мірі активній участі в його діяльності жінок, що, в свою чергу, було, передбачено вже його статутом. Добре усвідомлюючи, що дискримінація жінок порушує принцип рівноправності і поваги людської гідності, перешкоджає участі жінок нарівні з чоловіками у політичному, соціальному, економічному і культурному житті свого народу, просвітяни проголошували у третьому параграфі статуту, що рівноправними членами товариства можуть бути незалежно від статі “особи обох статей, не молодші 18 літ” [5].

Серед фундаторів одеської “Просвіти” були М.І.Білоусова, К.А.Бондаренко, П.Н.Біловодська, А.А.Гармашева, сестри Гиньковські, М.М.Климович, А.Ф.Левицька, М.Г.Липа, О.В.Мурзіна, В.Г.Орлова, Є.Т.Радецька, З.П.Толкушкіна, В.І.Тюриня, П.А.Яновська та інші. Їх прізвища знаходимо в списку серед 158 просвітян, що отримали запрошення на перші загальні збори товариства (відбулися в приміщенні гімназії А.П. Ровнякова на Пушкінській, 18), на яких було обрано правління на чолі з І.М.Луценком [6]. Це відомий громадсько-політичний діяч, лікар за професією. За його редакцією видавався часопис “Народное дело”, а згодом – “Народна справа”. Йому активно допомагали в усіх справах дружина Марія і донька Анастасія.

Дев’ятнадцятирічна Анастасія Луценко виконувала обов’язки завідувачої бібліотекою “Просвіти” і підтримувала зв’язки з есерівським комітетом. У кінці листопада 1906 р. під час друкування есерівської листівки вона була заарештована (звільнена з-під арешту лише 27.04.1908 року). Над товариством нависла небезпека. Це добре розуміли просвітяни. У щоденнику племінниці С.П.Шелухіна Марії Іванівни Шелухіної читаємо: “30 листопада, четвер. Просвіта закрита. Сьогодні вночі у Насті робили обшук і знайшли друкарський станок, прокламації, заборонені видання, шрифти. Її заарештували... Схвилюваний тато ходив по кімнаті і все повторював: яка підлість..., таємна типографія..., справа загинула... Потім пішов у кабінет і заплакав. Не вберегли Просвіту. І Настя... Яка ж вона необережна!...” Ці схвилювані рядки з особистого щоденника дівчини цинічно приводяться у доносі прокурору судової палати як доказ звинувачення просвітян. Жандарми були переконані у зв’язках “Просвіти” з есерами [7].

Посипалися доноси, зачастили обшуки. Особливо прискіпливо обшукували помешкання Луценка, Бондаренка, Комарова, Ковальчука,

Панченка, Шелухіна, Шульги. На щастя, всі папери, вилучені у членів “Просвіти”, носили виключно приватний, науковий чи культурний характер. До того ж, як справедливо зазначає О.В.Болдирєв, досвідчені професійні юристи – Комаров, Шелухін, Клименко зуміли так повести справу, що ніяких репресій щодо членів “Просвіти” здійснено не було [8].

У С.П.Шелухіна під час обшуку знайшли 300 екз. газети “Народное дело”, українські газети “Народна справа” і “Вісті” [9]. Особливий інтерес викликала газета “Вісті”, п’ять номерів якої одеським просвітянам вдалося видати у лютому – березні 1906 року, після чого вона була заборонена. Редактором газети була Любов Миколаївна Шелухіна – дружина, добра порадиця і помічниця відомого українського діяча С.П.Шелухіна. В редакційній статті першого номера видання були викладені завдання газети. Л.М.Шелухіна підкреслювала: “Ми в своїй українській газеті, уникаючи всякого шовінізму, матимемо на першому місці інтереси рідного українського народу... Ми стоятимемо за однакові й рівні права всіх народів Росії на їх національно-культурне і політичне життя; за найширшу і найбільшу освіту кожної людини на її національному ґрунті; за розбудження творчих сил народу і його самодіяльність; за децентралізацію і право в краєвому і місцевому житті та широке самоуправління” [10]. У вказаному номері “Вістей” повідомлялося також про здобутки “Просвіти” за два місяці діяльності, про придбання власного приміщення, про загальні збори товариства від 29 січня 1906 р., на яких було вирішено “організувати свою бібліотеку, читальню і книжковий склад” [11].

Другий і третій номери газети “Вісті” висловлювали занепокоєння одеських просвітян з приводу необхідності виробити правильну позицію щодо “українського питання” в контексті оголошених виборів до Державної Думи і кандидатів до неї [12]. Четвертий і п’ятий номери газети були присвячені пам’яті Т.Г.Шевченка. В редакційній статті Любов Шелухіна подає своє бачення ролі Шевченка в національному відродженні України, намагається пояснити “велику пошану імені й славу поета” тим, що “...муза Т.Г.Шевченка – це муза життя, творчості, громадянства й гуманності. Вона має на меті майбутнє людей і суспільства, вона настільки принципова й ідейна, що ім’я поета стало символом волі, прогресу, любові, ладу, всього найкращого в людині” [13].

Л.М.Шелухіна активно займалася також освітньою діяльністю в “Просвіті”. Це їй належала ініціатива проведення різдвяних свят та інших заходів для дітей Одеси, що завдяки

жінкам стали доброю традицією просвітян [14]. Особливо цікаво проводились у помешканні “Просвіти” (Софіївська, 30) різдвяні ялинки, де збиралося до трьох і більше сотень дітей. В національному вбранні вони декламували українську поезію і виконували народні пісні. Не стали винятком такі дитячі свята і на початку січня 1908 року (4, 6, 12 січня). Тільки цього разу більш прискіпливо “вивчали” в канцелярії генерал-губернатора клопотання щодо їх проведення (до чого б придертись), поки наразі дозволили.

Мабуть, все-таки завдяки жінкам товариство за характером своєї діяльності, скоріше, нагадувало клуб української інтелігенції Одеси, як зазначають автори “Енциклопедії українознавства” [15].

По середях у приміщенні “Просвіти” відбувалися лекції (читання рефератів), переважно з національно-патріотичної тематики, що нерідко переростали в запальні дискусії. Активна робота жінок у хоровій, артистичній, драматичній секціях дала змогу товариству щосуботи влаштовувати літературно-музичні вечори, а по неділях – аматорські вистави. І все на громадських засадах. Наприклад, у статуті артистичної секції навіть підкреслювалось, що “на сцені “Просвіти” можуть виступати тільки виконавці артистичної секції, які ніяких видатків за вистави не відбирають” [16]. Часто просвітяни відходили від обраного розкладу роботи і збиралися значно частіше, фактично працювали цілий тиждень. Товариство відкрило книгарню, бібліотеку, музей, проводило видавничу роботу. Самовіддана праця жінок відчувалась в усіх справах.

Значний внесок жіноцтва в діяльності Одеської “Просвіти” підкреслював видатний український діяч історик М.Аркас, який вивчав досвід її роботи, готуючись до заснування такого ж товариства в м. Миколаєві. Наприклад, про О.Петровську, яка часто на вечорах “Просвіти” натхненно й щиро декламувала патріотичні твори Т.Шевченка, Л.Українки, Воробкевича, М.Аркас писав: “...молодесенька, в українському вбранні, вона робила таке враження, наче сама ненька-Україна з’явилася тут перед нами, дорікаючи й закликаючи своїх синів не цуратись і любити своє слово, свою мову” [17].

Одеське товариство “Просвіта” приділяло значну увагу залученню жіноцтва до просвітницької роботи. Але виховна робота серед молоді не відповідала потребам часу. Такий стан справ викликав занепокоєння у членів товариства, про що свідчать документи. Так, у “Рідному краї” за грудень 1907 р. була вміщена стаття про діяльність одеських просвітян за підписом “Той самий”, в якій серед

недоліків товариства вказувалась недостатня виховна робота серед дівчат. Дописувач з Одеси вважав, що в результаті прорахунків в діяльності “Просвіти” “...більшість дівочтва обмежує свій патріотизм дорогим українським вбранням, а щоб здобути справжньої свідомості, то тим не цікавляться. Потанцювали, поцокали підківками, пробряжчали намистом – ото й годі” [18].

Значну увагу приділяли одеські просвітяни висвітленню творчості видатних українських жінок. Так, дев’ятого січня 1908 року А.В.Ніковський виступив у “Просвіті” на літературному вечорі з лекцією, що була присвячена українській драматичній актрисі Марії Заньковецькій, а С.П.Шелухін прочитав доповідь “З історії української літератури”, в якій з особливою шаною ставився до жіночого творчого доробку в літературі. Ще в 1907 р. на літературно-музичному вечорі за участю українських і польських студентів Новоросійського університету С.Шелухін виступав з лекцією “Українська письменниця Марія Максименко і польське українофільство” [19]. Лекція була присвячена одній із послідовниць Володимира Антоновича і Тадея Рильського Августині Верещинській (літ. псевдонім – Марія Максименко). Часто розповідав про образи незабутніх борців за волю і незалежність України М.Ф.Комаров. Лише на літературно-мистецьких читаннях і вечорах, організованих “Просвітою”, він виступав більше тридцяти разів. З лекцією “Маруся Чурай – поетеса XVII століття” М.Ф.Комаров виступив також 23 лютого 1908 року. В організації цього вечора активну участь брали Людмила Іванівна Попова, Ольга Борисівна Соколова, Катерина Антонівна Штіхнова, Анастасія Григорівна Селецька, Євдокія Микитівна Обозіна (Українцева). Вони з великим натхненням виконували українські пісні, пропагували твори Миколи Лисенка. Марія Костянтинівна Панченко декламувала твори відомих українських поетів.

Лідія Володимирівна Мацієвич підготувала змістовну лекцію, присвячену українській письменниці Ганні Барвінок – Олександрі Михайлівні Куліш-Білозерській, дружині Пантелеймона Куліша. Борис Грінченко в “Літературно-науковому віснику” в статті до 70-річчя письменниці назвав її поетом жіночої долі. Як зазначає О.Луговий, “ім’я це було останнім признанням визначній сімдесятилітній письменниці” [20]. Але це не так. Одеська “Просвіта” пам’ятала цю видатну українку! Другого лютого 1908 року до 80-річчя письменниці відбувся літературно-музичний вечір у приміщенні “Просвіти”, на якому з доповіддю “Українська письменниця Ганна

Барвінок” виступила Л.В.Мацієвич.

Розгolos про діяльність одеської “Просвіти” покотився далеко за межі України. В газеті “С-Петербургские ведомости” в лютому 1908 року з’явилась замітка про діяльність української “Просвіти” в Одесі, що гальмувалася різноманітними утисками з боку місцевої адміністрації. Підкреслювалося, що діяльність товариства виразилася переважно в організації публічних лекцій і літературних вечорів: “За останні півтора року в Одесі було організовано 97 вечорів і прочитано 97 рефератів, з яких, між іншим, 40 були присвячені українській літературі; 21 – українській історії, 9 – етнографії і 2 – музиці” [21].

Міністерство внутрішніх справ, стривожене такими вістями з Одеси, вимагало від її градоначальника детальної характеристики роботи товариства “із зазначенням характеру діяльності товариства “Просвіта” та її політичної спрямованості”. Воно й так було під невиспущим наглядом влади. А після такої депеші старалися ще більше.

Для проведення літературно-музичних вечорів, зборів правління “Просвіти” змушене було заздалегідь направляти градоначальнику клопотання з детальним викладом програми запланованого заходу. Це надзвичайно цікаві і цінні документи, які дають можливість зробити висновок про титанічну, детально продуману, копітку роботу просвітян щодо формування національної самосвідомості. До дрібниць продумувались сценарії вечорів, тематика доповідей від суто української, національно визначеної до загальноосвітніх проблем. А ще більш ретельно підбирався репертуар для літературно-вокально-музичних вечорів, на яких виконувалися твори Т.Шевченка, І.Франка, С.Руданського, Л.Українки поряд з творами О.Пушкіна, М. Лермонтова та ін. за активної участі О.Ф.Гааз, А.М.Малиновської, М.Є.Мороз, М.П.Кривенко, П.О.Козиренко, О.В.Попової, С.І.Солодаєвої, Г.Г.Силецької, М.Р.Сільченко, М.Ф.Сологу-бОВОЇ, Ю.Ф.Ретинської, Г.П.Шинкаренко, К.А.ШтихОВОЇ, Н.В.ХовидОВОЇ та інших самовідданих українській справі жінок.

Діяльність “Просвіти” проходила в атмосфері постійного тиску і підозрілості з боку влади, ненависті до всього українського. Як правило, на просвітянських клопотаннях градоначальник чи його заступник писали розпорядження для якого-небудь чиновника обов’язково бути присутнім на тому чи іншому заході і подати детальний звіт про нього.

Часто виникали колізії через те, що чиновники не розуміли української мови. А в 1908 році цей факт обернувся для просвітян трагедією, тому що їх зібрання постійно

контролював В.А.Бачун (журналіст канцелярії одеського градоначальника, губерньський секретар), єдиний, хто з почту градоначальника розумів “малоросійське наречіє” і злісно ненавидів усе українське. В рапортах цього прислужника постійно підкреслювалася небезпечність не стільки доповідей з національної тематики, скільки дискусій, які вони породжували на вечорах, особливо після доповідей Михайла Комарова, Лідії Мацієвич, Сергія Шелухіна. Голову правління одеської “Просвіти” М.Ф.Комарова навіть було оштрафовано на 100 руб. з погрозою арешту при невивлаті за “суперечки з посадовими особами” і за те, що не давав даних на вимогу представника влади про осіб, що брали участь у палких дискусіях, які так дошкуляли начальству [22].

Дуже засмутила просвітян звістка про смерть видатного українського історика, громадського діяча Володимира Антоновича (помер 8 березня 1908 року). 19 березня 1908 року товариство організувало літературний вечір, присвячений його пам’яті. З доповідями виступили професор І.А.Линниченко, учень В.Антоновича, і С.П.Шелухін. У рапорті про цей вечір В.Бачун зробив висновок, що збори товариства “Просвіта” носять чисто політичний характер: “Не знаю ні одного реферата, прочитаного в “Просвіті”, де б доповідач не торкався політичних питань. Так і в цьому випадку. Раз питання торкнулося самостійності неіснуючої малоросійської мови, то реферат вже має політичне забарвлення”. Реакція влади на такий рапорт про товариство не забарилася. І голова “Просвіти” М.Ф.Комаров змушений був подати клопотання з поясненням інциденту, що виник через надмірну неприязнь і прискіпливість до товариства чиновника-наглядача. Але ніякі пояснення не могли вже допомогти змінити думку градоначальника щодо ненависної української “Просвіти”. Був би привід її закрити!

Відповідь градоначальника просвітянам на клопотання М.Ф.Комарова була анекдотичною. Наведемо її мовою самого документа: “Оскільки, крім чиновника канцелярії градоначальника п. Бачуна, немає іншої особи, яка знає малоросійське наречіє, а з п. Бачуном завжди бувають суперечки, то п. Тимчасовий Одеський генерал-губернатор і градоначальник не вважає можливим дозволити надалі реферати, читання і співи зазначеним товариством малоросійським наречієм”. Ну чим не послідовник Петра Валуєва! А ця відповідь датована 31 березня 1908 року.

У квітні була відправлена депеша градоначальника в департамент поліції, де фарби про діяльність “Просвіти” ще більше

згустили. А висновок був один: ”напрямок “Просвіти” шкідливий!”.

Про всі зміни в складі правління товариства просвітяни також були зобов’язані доповідати

Література

1. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884 – 1939. – К., 1995; Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег, 1969; Русова С. Наші визначні жінки. – Коломия, 1934; Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. – Одеса, 1998.
2. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 314. – Арк. 8.
3. Рідний край. – 1907. – № 2. – С. 29.
4. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 285. – Арк. 130-131.
5. Там само. – Спр. 314. – Арк. 9.
6. Там само. – Ф. 162. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 2-3.
7. Там само. – Ф. 634. – Оп. 1. – Спр. 510. – Арк. 13; Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 276. – Арк. 28, 30.
8. Болдирев О.В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-і рр. XIX – почат. XX ст. – Одеса: Маяк, 1994. – С.118.
9. ДАОО. – Ф. 634. – Оп. 1. – Спр. 510. – Арк. 3-10.
10. Вісти. – 1906. – 5 лютого.
11. Там само.
12. Вісти. – 1906. – 16 лютого; 22 лютого.
13. Вісти. – 1906. – 21 березня.
14. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 285. – Арк. 94.
15. Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В.Кубійович. – Т. 6. – Львів, 1996. – С. 2370.
16. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 285. – Арк. 22.
17. Рідний край. – 1906. – № 46. – С. 5.
18. Там само. – 1907. – № 11. – С. 41.
19. Ярещенко О.Т. Одеська “Просвіта”: історія, сучасність: Історико-популярний нарис. – Одеса: Маяк, 1998. – С. 17.
20. Луговий О. Визначне жіноцтво України. - Київ: Дніпро, 1994. – С. 183.
21. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 276. – Арк. 1-2.
22. Там само. – Арк. 29 зв.

Надійшла до редколегії 18.01.2007 р.